

УДК: 37.016:82.09]:[37.023:82.0]"19"(045)

**PECULIARITIES OF STUDYING THE LITERARY HERO IN THE
HISTORY OF LITERATURE EDUCATION OF THE 20TH CENTURY
ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ГЕРОЯ ХУДОЖНЬОГО ТВОРУ В ІСТОРІЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ ХХ СТ.**

Yovenko L.I. / Йовенко Л. І.*d.p.s., prof. / д.п.н., проф.*

ORCID: 0000-0003-1035-071X

Osipenko N. S. / Осіпенко Н. С.*s.p.s., as prof. / к.п.н., доц.*

ORCID: 0000-0002-7542-7821

Kyrychenko V. G. / Кириченко В. Г.*s.p.s., as prof. / к.п.н., доц.*

ORCID: 0000-0002-1420-2303

*Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University**Uman, Sadova, 2, 20308**Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,**Умань, Садова, 28, 20308*

Анотація. У статті розглянуто методичні концепти щодо вивчення образу героя літературного твору в історії літературної освіти ХХ століття. Констатовано, що означена проблематика була однією із найбільш проблемних, тому й недостатньо розроблена у методиці викладання літератури. Встановлено, що в історії шкільної літературної освіти тривалий час застосовували творчий підхід до вивчення образу героя й твору загалом, вітали особистісне ставлення до образів-персонажів. Досліджено, що відомі педагоги і методисти української літератури минулого (О. Білецький, Л. Булаховський, А. Макаренко) акцентували на аналізі художнього твору у зв'язку з відображенням у типових художніх картинах і образах реального життя. Відзначено, що довгий час під час вивчення шкільного курсу літератури побутувала шаблонна характеристика образу героя, що виявлялася в намаганні навчити учнів сприймати образ літературного героя як суспільне явище, показове для певної епохи. Виявлено, що у 50–60-х рр. ХХ ст. визначальним стає розкриття ідейно-естетичного багатства художнього твору, характеристика основних рис позитивного героя. Розглянуто пообразний метод аналізу художнього твору Б. Степанишина, в основі якого застосовується характеристика персонажів, а також образів вищої естетичної ваги.

Ключові слова: образ героя, образ-персонаж, художній образ, історія літературної освіти, методика навчання української літератури.

Вступ. Сучасне суспільно-політичне та соціально-економічне становище в Україні вимагає використання нових підходів у справі формування особистості ХХІ ст., що актуалізовано педагогічною думкою та відтворено у низці урядових документів та наукових праць.

Бурхливі історичні процеси, які впродовж століть відбуваються на території України, вплинули на формування пасіонарного типу національного героя, що знайшло яскраве втілення у творах класичної літератури. Неналежне використання образу національного героя як засобу формування патріотичних рис українців, надмірна експлуатація героїчного образу комуністичним режимом потребує переосмислення, водночас важливим є творче застосування педагогічного досвіду минулих років з урахуванням сучасних освітніх реалій.

Дослідження методичного досвіду вивчення образу героя літературного твору засвідчило, що окреслене питання було одним із найскладніших у методиці викладання літератури. Це негативно позначилося на науково-методичному рівні аналізів образів-персонажів, наявних у підручниках ХХ ст.

У працях українських педагогів розкрито окремі аспекти вивчення та трактування образу героя: формування особистості засобами української літератури (Л. Базиль, І. Вавілова, О. Вовк, Г. Клочек, Л. Маляр, Л. Пархета, А. Сафонова, Г. Ткаченко, О. Фізеші, Г. Шелехова); методичні концепти вивчення образу героя літературного твору (О. Бандура, Н. Волошина, Б. Степанишин, Г. Токмань та ін.). Проте опрацювання методичного досвіду вивчення героя художнього твору здійснено на сьогодні недостатньо, що і зумовило появу цієї публікації.

Головною *метою* статті є дослідження методичних концептів вивчення образу героя в історії літературної освіти ХХ ст.

Основний текст.

У методиці навчання української літератури впродовж тривалого часу застосовувався творчий підхід до вивчення художнього образу й твору загалом. Методисти минулого, говорячи про виховну роль літератури, звертали увагу на особистісне засвоєння образів-персонажів. Учені пропонували аналізувати літературного героя шляхом пояснення особливостей його характеру задля якнайглибшого пізнання читачем самого себе.

О. Білецький не мислив аналіз художнього твору без зв'язку з відтворенням реального життя в типових художніх образах і картинах. У 1927 році у методичному посібнику «Методичні уваги для вчителя старшого концентру трудшколи» у процесі аналізу художнього твору відстоювалося «марксистсько-соціологічне» пояснення літературних явищ із засвоєнням елементів поезики. О. Білецький пропонував загальну програму опису окремого літературного явища, де в пункті «Розміщення матеріалу (композиція)» є підпункт «Дійові особи. Способи ознайомлення: а) готова характеристика; б) автохарактеристика; в) характеристика за допомогою дій; г) характеристика за допомогою розмов інших дійових осіб; д) характеристика за допомогою контрастних образів. Співвідносне розміщення осіб на сцені дії (герой, героїня, суперник, суперниця, ідейні антиподи, ідейні однодумці і т. ін.): фігури, що вони утворюють у їхніх ходах. Маса як самостійна особа [2, с. 55 – 57].

Теоретичній розробці проблеми вивчення образу головного героя твору приділяв увагу А. Макаренко. У нарисі «Учитель словесності» (1938) педагог зобразив справжнього митця педагогічної справи – словесника, який у надзвичайно емоційній формі, як справжній актор, доносив до учнів сутність образів «Слова про похід Ігоря», їх роль і місце в художній канві твору [7]. У літературно-критичних працях Антона Семеновича містяться поради щодо пізнання марксистсько-ленінської методології, на основі якої створювалася методика викладання літератури, а також охарактеризовано основні риси радянського мистецтва слова. Педагог підкреслював роль літератури в єднанні колективу, вихованні молоді, формуванні радянського патріота-трудівника.

Загалом у методичних джерелах 30-х рр. ХХ ст. зацентровано увагу на засадах створення художнього образу, оскільки живий реальний художній образ вважався могутнім засобом пропаганди. У ході аналізу твору рекомендувалося зосереджувати увагу на ідеології дійових осіб і їх класовій належності.

У методиці навчання літератури 30–40-х рр. дослідникам вдалося виділити низку положень, якими переважно користуватися під час аналізу образу як основної складової літературного твору. Наприклад: а) глибоко проникнути в ідейно-художній зміст твору можна лише на основі цілісного підходу до його сприйняття; б) образ-персонаж – основний, але не єдиний компонент художнього твору; в) сприйняття літературних героїв має бути контекстним; г) вивчення окремого образу-персонажа слід підпорядкувати осмисленню й переживанню ідеї, втіленої у всій образній системі конкретного твору [7, с. 164].

Однак практичне застосування цих концептів сповільнювалося недостатньою розробкою проблеми аналізу образів у радянському літературознавстві. Основною проблемою під час аналізу персонажа педагогі вважали неспроможність учнів бачити в них живу істоту, що призводило до нездатності школярів переживати за долю героїв, демонструвати глибоке сприйняття прочитаного художнього твору.

Тривалий час у шкільній практиці вивчення літератури побутувала шаблонна характеристика образу героя. Як зауважує А. Ситченко, в окреслений період «усе активніше висуваються вимоги навчити дітей сприймати образ літературного героя, бачачи в ньому як суспільне явище, характерне для певної епохи, що допомагає усвідомити закономірності й сенси людського буття, так і художнє, що служить засобом вираження у творі авторської ідеї» [7, с. 172].

Розробка науково-обґрунтованих принципів аналізу літературного образу належить українським методистам Т. Бугайко та Ф. Бугайку, які були переконані, що такий аналіз передбачає не механічне здійснення переліку властивостей героя, а вміння зіставляти думки, вчинки, почуття дійових осіб, робити узагальнювальні висновки тощо.

Педагогі виділили такі основи вивчення літературного образу в школі:

- пізнавальне значення образу, його типовість;
- історизм у розкритті ідейного змісту образу;
- емоційне сприйняття образу школярами;
- відповідність матеріалу і методів роботи до підготовки учнів;
- спрямованість аналізу на виховання школярів [3, с. 84 – 85].

О. Мазуркевич, аналізуючи методику викладання української літератури у 50–60-х рр. ХХ ст., фіксує зміни, що відбулися в освітній сфері. У цей період головними стають розкриття ідейно-естетичного багатства художнього твору, характеристика основних рис позитивного героя, а сам твір розглядається в єдності його змісту й форми, засвоєння учнями системи образів, художніх особливостей того чи іншого твору. Це давало можливість учителям «на конкретних прикладах розкрити такі основні теоретико-літературні поняття, як партійність, ідейність, народність, гуманізм літератури, її художність і

типовість, пізнавальне і виховне значення» [4, с. 345]. Вважалося, що вивчення історії і літератури вводить учнів у коло ідей, уявлень, образів, які жваво хвилюють чуле серце і підносять юний розум. З великою силою впливають ці науки також на формування уявлень про працю, про трудовий обов'язок.

В окреслений період у ході вивчення творів української літератури на прикладах головних героїв виховували «у дітей і молоді високі моральні якості, добрі естетичні смаки, глибоку любов до праці», героями вважалися тільки люди, «які люблять і вміють працювати», вчителі спрямовували учнів на «активну творчу діяльність» [4, с. 346].

На основі надбань методики та власного педагогічного досвіду О. Бандура конкретизувала прийоми складання характеристик літературних героїв, що було спрямовано на розкриття індивідуальності персонажа, його рис вдачі, мотивів учинків, а також позбавлення шаблонності, стандартності, відсутності емоційності такої діяльності. Вчена окреслила основні концепти здійснення цілісної характеристики образу-персонажа:

- Портрет літературного героя (опис зовнішності, риси його вдачі – це допомагає сприйняти його як живу людину).
- Вчинки персонажа, його поведінка в різних ситуаціях (дає змогу глибше проникнути в його діяння, усвідомити мотиви вчинків і поведінки).
- Розкриття мрій і прагнень героя, ставлення його до різних людей, подій, явищ, речей; самооцінювання, а також оцінки, яку дають інші персонажі твору; особливості мовлення – багатство словникового запасу, стиль мовлення, манера говорити, ставлення до рідної мови; опис дитячих років та періоду становлення героя, умов, у яких формувався його характер; обставин, у яких діє герой; з'ясування ролі пейзажів, інтер'єрів у розкритті образу.
- Розкриття соціальної сутності героя як представника «певних класів і напрямків» та втілювача ідей свого часу, його моральні якості (показ духовної краси або потворності), громадянська та побутова поведінка. При цьому важливо, щоб висновки були не занадто категоричними або нав'язливими [1, с. 108 – 111].

Методистка зазначила, що певні риси характеру окресляться більш чітко за умови порівняльного аналізу головного героя з іншими персонажами (однотипними або протилежними) того ж твору або з героями інших творів. Вчена підкреслила необхідність виділення основних, провідних (типових) рис характеру (зазвичай їх дві-три) та простежування підпорядкованості їм похідних (індивідуальних).

Значно глибше прочитання образу можливе за схемою А. Сафонові, яка базується на спеціальних прийомах інтелектуальної роботи учнів над твором. Учена визначає вміння, яких повинні набути учні під час навчання:

1. Створювати портретну характеристику героя, дати відповіді на питання щодо ролі зовнішнього вигляду на створення характеристики персонажа, виявлення ставлення автора до свого персонажа.

2. Характеризувати героя на підставі його вчинків, уміти визначати мотиви тих чи інших дій, поведінки, порівнювати поведінку головного героя в певних

обставинах, з'ясувати, наскільки вчинок відповідає образу і характеру героя, передбачати, як герой буде поводитися за певних обставин, які відсутні в творі, але можливі в житті, ставити себе на місце головного героя, проєктувати власні вчинки або реакцію на певні події, що відбуваються у творі.

3. Виділяти прийоми, завдяки яким зображено внутрішній світ героя, його емоційний стан, висловлювати власне ставлення до героя, його вчинків, емоцій тощо.

4. На основі аналізу поведінки, вчинків, думок, висловлювань героя визначати та ілюструвати цитатами з тексту ставлення його до Батьківщини, родинних, моральних і релігійних цінностей.

5. З'ясувати роль інтер'єру, пейзажу тощо у розкритті характеру персонажів твору, створення їхньої характеристики.

6. Здійснювати порівняльну характеристику персонажів твору.

7. Розуміти місце персонажа, якого досліджують, в образній системі твору, виділяти ідейний задум автора.

8. Співвідносити події твору з реальним життям, розуміти контекст твору, історичні реалії, виділяти людські відносини, оцінювати характер героя із сучасних позицій, висловлювати власне ставлення до персонажів, їхніх вчинків, подій, про які йдеться, аналізувати ставлення автора до своїх героїв [5, с. 57].

Отже, методична думка попередніх років нагромадила багато цінних розробок щодо вивчення героя художнього твору, однак вищезазначені зразки неповно розкривають динаміку розумової діяльності школярів, не чітко окреслюють специфіку роботи з літературним образом. Постановка літературних завдань, класифікації вивчення окремих літературних явищ не розв'язують проблему організації самостійної роботи учнівської молоді, розвитку їхнього мислення тощо.

Б. Степанишин, розглядаючи основні методи аналізу художнього твору, виділяє проблемно-тематичний, пообразний і цілісний (комплексний). В основі пообразного методу – характеристика персонажів. Однак, на думку вченого-методиста, обмежуватись лише докладним розглядом літературних героїв не варто, оскільки досить часто в художніх творах наявні образи вищої естетичної ваги (напр., у «Fata morgana»: образи Землі, Осінніх дощів, Лугу; у поемі «Гайдамаки»: Воля, Україна, Свобода, Козак-Лицар, Кобзар). Здійснювати характеристику персонажа дослідник пропонує за головними компонентами образу:

- ✓ Естетичність змалювання зовнішнього вигляду героїв. Визначення ставлення автора до того чи іншого персонажа.
- ✓ Епізоди, в яких якнайкраще розкривається характер героїв.
- ✓ Акцентування уваги на змінах, що відбуваються в характері персонажів упродовж подій, зображених у творі.
- ✓ Розкриття громадянського світогляду образу-персонажа.
- ✓ Мовлення літературного героя.
- ✓ З'ясування новітніх рис героїв художнього твору [7, с. 212].

У ході аналізу твору та його образної системи Б. Степанишин радить

враховувати зв'язок образу з темою, ідеєю, сюжетом і композицією художнього твору, місце персонажа в системі образів, взаємозв'язок між ними, роль позасюжетних компонентів, які деталізують авторське ставлення до героя. Методист переконаний, що велике значення має визначення психологічних основ образу: вдачі, темпераменту, характеру, антагонізму добра і зла як основних чинників, що визначають життєві орієнтири особистості [7, с. 210 – 214].

Усе вищенаведене переконує в тому, що на якість літературної освіти учнів безпосередньо впливає зміст і застосування навчальних завдань, спрямованих на формування у них умінь і навичок здійснювати характеристику персонажа твору.

Висновки. Таким чином, було розглянуто особливості вивчення образу героя літературного твору в історії літературної освіти. Дослідження показало, що зазначений аспект був одним із найпроблемніших у методиці викладання літератури, тому й недостатньо розроблений. Це мало негативний вплив на науково-методичний рівень аналізу образів-персонажів, запропонованих у шкільних підручниках з української літератури ХХ ст.

З'ясовано, що в історії шкільної літературної освіти переважно застосовувався творчий підхід до вивчення образу героя й твору загалом, що спрямовувалося на особистісне засвоєння образів-персонажів. Рекомендувалося аналізувати літературного героя шляхом пояснення особливостей його характеру задля якнайглибшого пізнання.

О. Білецький, Л. Булаховський, А. Макаренко наголошували на аналізі художнього твору у зв'язку з відтворенням в типових художніх образах і картинах з реальним життям. Тривалий час в шкільній практиці вивчення літератури побутувала шаблонна характеристика образу героя, що виявлялася в намаганні навчити учнів сприймати образ літературного героя як суспільне явище, характерне для певної епохи. У 50–60-х рр. ХХ ст. головними стають розкриття ідейно-естетичного багатства художнього твору, характеристика основних рис позитивного героя, а сам твір розглядається в єдності його змісту й форми. Такий підхід допомагав учителям донести до дітей основні теоретико-літературні поняття (ідейність, народність, гуманізм літератури, її пізнавальне та виховне значення). Значно глибше прочитання образу можливе за схемами О. Бандури та А. Сафонові, що базуються на особливих прийомах інтелектуальної роботи учнів над твором. Б. Степанишин розробив пообразний метод аналізу художнього твору, в основі якого – не лише характеристика персонажів, а також й образів вищої естетичної ваги.

Проведене дослідження не претендує на вичерпність. Подальшої розробки потребує питання формування патріотизму молодого покоління засобами художніх творів героїчного змісту.

Література:

1. Бандура О. М. Наукові основи підручника з літератури (4-10). - Київ : Радянська школа, 1978. - 147 с.
2. Білецький О., Булаховській Л. Методичні уваги для вчителя старшого

концентру трудшколи. Додаток до підручника «Українська мова». - Київ : Державне видавництво України, 1927. - 77 с.

3. Бугайко Т. Ф., Бугайко Ф. Ф. Українська література в середній школі: курс методики. - 2-е вид., доп. і перероб. - Київ : Радянська школа, 1962. - 391 с.

4. Мазуркевич О. Р. Нариси з історії методики української літератури. - Київ : Радянська школа, 1961. - 376 с.

5. Сафонова А. М. Виховання читацьких навичок : посіб. для вчителя. - Київ : Радянська школа, 1983. 167 с.

6. Ситченко А. Методика навчання української літератури в загальноосвітній школі: навчальний посібник для студентів-філологів. – Київ : Ленвіт, 2011 р. - 300 с.

7. Степанишин Б. Викладання української літератури в школі. Методичний посібник для вчителя. - Київ: Проза, 1995. - 255 с.

References.

1. Bandura O. M. Naukovi osnovy pidruchnyka z literatury (4-10). - Kyiv : Radianska shkola, 1978. - 147 s.

2. Biletskyi O., Bulakhovskii L. Metodychni uvahy dlia vchytelia starshoho kontsentru trudshkoly. Dodatok do pidruchnyka «Ukrainska mova». - Kyiv : Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy, 1927. - 77 s.

3. Buhaiko T. F., Buhaiko F. F. Ukrainska literatura v serednii shkoli: kurs metodyky. - 2-e vyd., dop. i pererob. - Kyiv : Radianska shkola, 1962. - 391 s.

4. Mazurkevych O. R. Narisy z istorii metodyky ukrainskoi literatury. - Kyiv : Radianska shkola, 1961. - 376 s.

5. Safonova A. M. Vykhovannia chytatskykh navychok : posib. dlia vchytelia. - Kyiv : Radianska shkola, 1983. 167 s.

6. Sytchenko A. Metodyka navchannia ukrainskoi literatury v zahalnoosvitnii shkoli: navchalnyi posibnyk dlia studentiv-filolohiv. – Kyiv : Lenvit, 2011 r. - 300 s.

7. Stepanyshyn B. Vykladannia ukrainskoi literatury v shkoli. Metodychnyi posibnyk dlia vchytelia. - Kyiv: Proza, 1995. - 255 s.

Abstract. *The article deals with the methodological concepts of studying the image of the literary hero in the history of literature education of the 20th century. It is stated that the issue under consideration was one of the most problematic and insufficiently developed in the methodology of literature teaching. The history of literature education at school shows that personal assimilation of character images as well as a creative approach to the study of the hero's image and the whole work has long been used. It is stated that well-known teachers and methodologists of Ukrainian literature (O. Biletskyi, L. Bulakhovskii, A. Makarenko) emphasised the analysis of an artistic work to be connected with the reproduction of real life by typical literary images and pictures. For a long time, the school practice of studying literature has employed characterizing the hero's image according to specific templates to teach students to perceive the image of a literary hero as a social phenomenon of a certain era. It has been found that in the late 20th century depicting the ideological and aesthetic richness of an artistic work, characterising a positive hero's main features became important and the work itself was considered as the combination of its content and form. The article considers the figurative method of analysing B. Stepanyshyn's artistic work which is based not only on description of literary characters, but also includes images of aesthetic importance (Earth, Autumn Rains, Meadow, Freedom, Ukraine, Freedom, etc.).*

Key words: *image of the hero, image-character, artistic character, history of literary education, methods of Ukrainian literature teaching.*

Статтю надіслано: 18.01.2024 р.

© Йовенко Л. І.